

УДК 349.4:94(477)"13/15"

Б. С. Бачур, доц.

Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
кафедра загально-правових дисциплін і міжнародного права,
Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ (XIV-XVI СТ.)

Досліджено проблему правового регулювання земельних відносин на території України в XIV-XVI ст. Констатовано поступове піднесення до рангу законів звичаєво-правових норм, появу нових станових груп і потребу розмежування їхнього соціально-правового становища в рамках станового, в тому числі і земельного права.

Ключові слова: власність, володіння, общинне землеволодіння, звичаєве право, правовий статус, станове право.

Проблему правового регулювання земельних відносин на українських землях у XIV-XVI ст., на наш погляд, необхідно розглядати з урахуванням двох основних положень: це своєрідність історичного розвитку України, що вплинула на виникнення правових норм, і співвідношення звичаєво-правових норм, що регулювали земельні відносини, та особливо — законодавчих актів феодального права, структура яких була зумовлена розвитком тих чи інших форм феодального землеволодіння.

Феодальне земельне право складається й оформлюється протягом століть, і це пов'язане насамперед з необхідністю подальшого розмежування соціально-правового становища різних станових груп.

У селянському середовищі, при общинній організації, що зберігається в цей період, продовжують функціонувати звичаєво-правові норми, котрі були основою *селянського станового права*. Формування на українських землях у XIV-XVI ст. великої *земельної власності* призвело до виникнення *шляхетського права*.

У період феодальної роздробленості місцеві особливості й економічна замкнутість господарств сприяли подальшій еволюції норм звичаєвого права, пристосуванню їх до змінюваних соціально-економічних і політичних умов, що склалися в цей період на українських землях.

Утворення централізованої держави — Великого князівства Литовського (далі ВКЛ), до складу якого ввійшли українські землі, призвело до перерозподілу *земельної власності* та прискорило оформлення *станових прав* литовського боярства, а після 1385 року — унії з Польщею — розширенню *шляхетських прав* і вольностей.

До моменту захоплення Польщею Галицької та Белзько-Холмської земель, Казимир III зумів об'єднати роздроблену Польщу й зосередив увагу на посиленні своєї влади в Галичині. До XIV століття землі Галицько-Волинського князівства вже майже цілком були опановані князями й феодальною знаттю, боярські роди зуміли зберегти свої земельні володіння; про спадкоємне (вотчинне) володіння землею неодноразово свідчить Галицький літопис [1].

У Галицькій Русі, яка потрапила під владу Польщі та яка “дала зразки яскравого громадського життя й політичної організованості” [2, 83], правове становище населення продовжувало визначатися *звичаєвим правом* і нормами Руської Правди, котра залишалася діючим законодавчим актом. Тому польський уряд, установлю-

ючи свої порядки, змушений був пристосовувати своє законодавство до норм Руської Правди.

За дорученням Казимира III юристи повинні були укласти загальнодержавний звід законів, який був прийнятий у Малій Польщі в 1347 році — Віслицький статут, і з невеликими змінами він був прийнятий у Великій Польщі — Петроківський статут. У 1368 році обидва статuti було зведено в один кодекс. Польські історики А. Ветулані та С. Роман, визначаючи час і характер термінології Віслицького статуту українсько-руською мовою, переконливо довели, що уся термінологія редакції даного статуту була призначена для дії на території Галицької Русі й складалася за впливу термінології норм звичаєвого права та Руської Правди [3, 346-347].

Давньоруське державне право виникло на основі санкціонування *звичаю*, перетвореного на *правовий звичай*, що, у свою чергу, ставав правовою нормою, охоронюваною державою, а це означало включення її до загальної системи державної, нормативної регуляції суспільних стосунків. Спільність соціально-економічного розвитку Польщі та Галицької Русі у XIV-XV ст. призвели до майже безболісного запровадження тут Віслицького статуту, в основі якого була Польська Правда — збірник норм звичаєвого польського права.

Однак варто підкреслити, що практично до кінця XIV ст. Червона Русь (так звалася Галицька земля) перебувала в особливих стосунках з Польщею: “вона не була її складником, провінцією польської держави, а була особистою власністю спочатку польського короля Казимира, а потім Людовика, і обидва государі розпоряджалися нею свавільно, крім представників польської шляхти, й іменувалася вона *dominus et haeres Russiae*” [4, 102-103], тобто спадкоємна власність.

Крім *польського права* (*jus polonicum*), що називалося також *земським правом* (*jus terrae*), у Галицькій Русі діяло й *німецьке право* (*jus theutonicum*). Українські селяни, котрі жили за *німецьким правом*, переводилися на нові умови господарювання. За локаційним договором вони одержували від землевласника ділянку землі на *праві довічноспадкової оренди (емфітевзиса)*, вони її обробляли і платили за неї власнику землі натуральний, а найчастіше грошовий оброк (чинш) [5, 108].

Умови локаційного договору надавали селянину (кметю) певну самостійність, що трохи поліпшувало його економічне становище порівняно із селянами, котрі жили за *польським правом*.

Подальший розвиток земельної власності багато в чому був зумовлений різницею між суспільним ладом у Польщі й на українських землях, яка виникла наприкінці XV ст.

Ще з часів Київської Русі земля споконвічно належала селянській громаді, що, врешті-решт, і призвело до постановня цілого ряду норм звичаєвого права, яке регулювало земельні відносини.

У Польщі вся земля з дідів-прадідів належала князю, і якщо на Русі згодом окремі феодали мали землю на умовах *тримання*, (бо поступово вся земля почала вважатися вже державною верховною власністю), то у Польщі внаслідок щедрого роздавання князем землі він “позбавляв себе точки опори”, і хоча *de jure* він усе ще залишався власником землі, а окремі шляхтич одержував землю тільки в *довічне тримання*, права князя в розданих ним землях скоротилися до мінімуму [6, 47].

Українським землям, що ввійшли до складу ВКЛ, було надано широку внутрішню автономію, насамперед через побоювання їхнього чи відокремлення чи зближення із Російською державою.

Литовські Великі князі були змушені “не тільки підтвердити в обласних привілеях старі права цих земель, але й поширити на їхнє боярство новоотримані права литовських феодалів” [7, 262].

Польській шляхті землі роздавали на основі вотчинного, спадкоємного права (*jure hereditario*), тому місцеві українські землевласники позбавлялися своїх земель, бо не могли надати потрібні документи на *право володіння* ними, оскільки

здобували їх шляхом *заїмки*, оброблення порожніх земель, або ж від громад, заселивши їх своїми людьми [8, 48-51].

Таким чином, *правовий статус* українських земель, які підпали під владу Польщі, був набагато гіршим правового статусу українських земель, що увійшли до складу ВКЛ.

Оскільки *польське право* XIV-XV ст. знало три основні стани: шляхту, міщан, кметів (смердів), а перехідних ступенів від одного стану до іншого не було, у Галичині виникає стан, який не “вписувався” у межі польського суспільного права — дрібні землевласники, за якими, у силу викладених вище причин, не визнавали шляхетського стану й перетворювали їх на кметів [9, 68].

Дарування земель у *спадкоємну власність* (*данини, державні годівлі*), стало найважливішим джерелом утворення, особливо на Волині й Поділлі, величезних латифундій, що з XV ст. стають центрами магнатського землеволодіння.

Питання про умови дарування — це питання, що визначає властивості права на жалуване майно. На думку Ф. Морошкіна, “якщо земля була подарована у *власність*, то пожалуванням є тільки одне з джерел придбання *права власності*, і воно не має жодного відношення до властивостей прав на річ, придбану новим власником... дарування визначає лише ступінь прав власника на річ, що набувається” [10, 9-10].

Прагнучи закріпити за собою *земельну власність*, підвищити рівень прав на неї, шляхта бере активну участь у розвитку такого правового інституту, як земські сеймики. У 1454 році, після видання Нешавських статутів, видання нових законів, скликання дружини, встановлення норм податків та мита не могли бути здійснені без згоди земських сеймиків, oprіч того судові справи шляхти були вилучені з компетенції королівського суду й передані становому шляхетському земському суду [11, 123-124].

Поряд з Повним зводом законів Казимира III на українських землях продовжувало діяти *звичаєве право*, однак воно було не фіксованим, що призводило до зловживань під час розгляду конкретних судових справ, тому земські сеймики стали вести своєрідну законодавчу діяльність і кодифікацію, складаючи збірники місцевого звичаєвого права [12, 27].

Подібні процеси відбувалися й на українських землях, що входять до складу ВКЛ. Державна влада дотримувалася принципу, вираженого у формулі: “ми старое не рушаем, а новини не уводим”, панування принципу старовини в юридичному житті ВКЛ призводило до культивування місцевого звичаєвого права — Київського, Волинського, Черкаського тощо.

Розбираючи справи, пов’язані із земельною власністю, судді посилялися саме на місцеве звичаєве право. Так, наприклад, у справі пана Ф. Гавриловича суддя відзначає: “тую річ так судили в деле пана Федька в томъ правового найдучи, подлугъ ихъ права Волинского” [13, 67].

Але право на земельну власність, із плином часу, неможливо було обґрунтувати тільки на основі норм звичаєвого права, оскільки за будь-якого придбання треба було розрізняти підставу придбання, законний привід (*titulum juris*) і спосіб придбання (*modus acquirendi*); за першим мається на увазі причина, влада, за яких щось може бути придбане, спосіб придбання є сама дія за допомоги якої придбання відбувається насправді [14, 38]. У більш давній історії, норми звичаєвого права розглядали не як підставу для придбання (воно було ясным), а лише як спосіб придбання (оскільки землі було багато). Згодом, коли вільної землі стає менше, законний привід для її придбання є неодмінною умовою, і він знаходить відбиття в нормах звичаєвого права. У XIV-XVI ст. князь, бояри, шляхта законного приводу не потребували, тому що вони самі ухвалювали закони, але щодо селян, то вони, навпаки, все частіше посиляються на давні права як на законний привід.

На час видання I Литовського статуту (1529 р.), основним джерелом як загаль-

них законів *литовського права* (ухвал, аркушів, статутів), так і місцевих, партикулярних (статутів), було *звичаєве право*. Статут 1529 року наказував суддям та урядникам у випадку відсутності у “писаному праві придатних артикулів керуватися нормами звичаєвого права”. Деякі обмеження дії звичаєвого права з’являються в редакції Статуту 1566 року, однак у Статуті з 1588 року *звичаєве право* розглядається як головне джерело права, за ним господар зобов’язувався “все привилеи земские, стародавние, и ново от нас данные вольности и обычаи добрые, стародавние ховати и ни в чомъ того не нарушати” [15].

Існуванням норм звичаєвого права населення України прагнуло закріпити насамперед давні норми земельного права, протиставити їх польській редакції Литовського статуту і так званому Хелминському праву, насаджуваному Польщею.

У достатутний період основною формою землеволодіння, на думку М. Ф. Владимирського-Буданова, був *маєток*, *вислуга* чи *тримання*. Інтерес до цієї форми землеволодіння пов’язаний із тим, що “користувач спочатку одержує різні *речові права* на це дарування, а потім повне *право власності* на нього,... у землі служива людина одержує не готову цінність, вона повинна докласти ще й праці, тобто виникає умова, яка вважалася в старожитні часи головною для набуття *права власності* на землю” [16, 28]. Однак й у даному випадку право власності реально виявлялося лише у праві розпорядження.

Руйнування старого аграрного ладу, що був заснований на нормах звичаєвого права та протягом століть витворювався на українських землях, почалося з аграрної реформи Сигізмунда I Августа. Видана в 1557 році “Устава на волоки”, з одного боку була економічним трактатом, а з іншого — практичним господарським посібником. Цей документ цілком відповідав поглядам тогочасної польської економічної думки, встановлюючи “незмінні господарські правила, якими повинні були керуватися господарські урядники у своїй господарській діяльності, й не припускала з їх боку господарської ініціативи” [17, 184]. Згідно з “Уставою” всі великокнязівські й селянські землі були розподілені на волоки — ділянки у 30 моргів (21,3 га). Основою великокнязівських господарств стає *фольварк*, під який надавали кращі землі, селяни одержували волоки на гірших землях, на яких примусово запроваджували трипільну систему [18, 136]. Разом з тим “Устава” не призвела до повного збезземелювання селян, тому що волочна ділянка була достатньою для одного селянського господарства, а повинності, що припадали на окрему ділянку, відповідали його якості.

У науковій літературі досить часто зустрічається твердження про те, що *волочна поміра* призвела до ліквідації суспільного землеволодіння й сільської громади як такої. Утім, це далеко не так, сільські громади продовжували існувати на всій території України, але їхній вплив на господарське життя в різних місцевостях був неоднаковим.

В. Б. Антонович зазначав, що судячи з актових відомостей, на кінець XVI століття на Волині та Поліссі остаточно переміг феодальний порядок, тоді як у Степовій Україні сільські громади майже цілком володіли землями, і влада, визнаючи за ними це право, мала з боку громад військові послуги й тільки починала розривати *общинну земельну власність* роздачею її вроздріб в особисту власність служивим людям [19, 138-139].

На Волині сільській громаді давалися орні землі, а також землі для заготівлі сіна, причому розміри цих земель були значними. Так, наприклад, на 20 індивідуальних волок у селах Кременецького повіту припадало до 40 волок общинних угідь. Причому багато землі було в безоплатному користуванні громади [20, 56-57].

По суті, і це важливо для аналізу подальшої еволюції земельних відносин, у результаті реформи кардинальних змін у структурі селянського землекористування не сталося, оскільки зберігалось *общинне землеволодіння*, а крім того, селяни продовжували володіти й індивідуальними *алодами*, що було подібним до прав на

земельну власність західноєвропейських селян більш раннього періоду. Наприклад, французький цензитарій мав право продавати, дарувати, закладати свої землі без дозволу влади.

Але не можна забувати, що з часів I Литовського статуту (1529 р.) у цілому вся земля була монопольною власністю шляхти. Отже, щодо українських селян ми не можемо говорити про класичну форму *алодійної власності*, оскільки селянське землеволодіння XVI століття ближче до емфітевзиса, до змісту якого входить право продавати, дарувати, закладати, відчужувати й передавати її у спадщину, при цьому за реальним власником землі визнається право переважної купівлі чи одержання 2% купівельної ціни [21, 133]. До середини XVI ст. українські селяни поступово починають утрачати можливість купувати й продавати землю, як це було протягом століть на основі звичаєвого права, коли верховним власником землі була феодална держава. І незважаючи на те, що далі ми знаходимо багато прикладів продажу, дарування, передачі селянами землі як посагу, ми не можемо говорити про існування селянської земельної власності, бо “воля відчуження це ще не є *право власності*, і це добре знали селяни-власники землі на *німецькому праві* (*емфітевзисі*), які вільно відчужували свої землі,... але в усіх випадках продавався право користування землею без права змінювати її юридичний статус” [22, 56].

У законодавчих актах XVI ст. вже чітко розрізняються основні категорії нерухомого майна із різним обсягом *речових прав*, що належали їхнім власникам. *Володіння* згідно із способом їхнього придбання поділялися на 3 основні види: 1) *вотчини й інші спадкоємні маєтки*; 2) *маєтки*, “*набитие обичаем или правом (продажним, дарової, міновим, заставним)*”; 3) *маєтки, придбані шляхом господавських данин чи різних вислуг*” [23, 246].

У контексті даної статті є важливим подальший розвиток поняття про *право власності* в Литовському статуті (1529, 1566, 1588 р.), який поступово обмежував умови дії *фактичного володіння*, при котрому головну роль за нормами звичаєвого права відігравало *заволодіння*.

Незважаючи на введення у Статутах ряду обмежень, щодо *заволодіння* чи *займки* як способу набуття *права власності* на землю, у цілому Статуту виходили з норм звичаєвого права і по суті слугували правовим джерелом *займки*, наприклад, арт. 2, розд. III Статуту 1588 року: “хто нажив своєю працею землю, раніш нікому не належну і звернув її під оброблення чи розчистив з-під лісу або чагарника, той за старим звичаєм стає її власником” [24, 103].

Безумовно, що до XVI ст. в литовському праві ще немає чіткого поняття *власності* на землю, бо Статуту, встановлюючи недоторканність *земельної власності* шляхти подібно польським статутам, все-таки охороняли *фактичне володіння*, крім того у Статутах поняття *власність* і *необмежене потомствене володіння* є тотожними.

Відповідно до прийнятих законодавчих актів, селяни, на відміну від шляхти, до кінця XVI ст. втратили право на відчуження землі. Однак, як уже було сказано, в реальному житті все відбувалося зовсім інакше, тому питання про селянське землеволодіння даного періоду й сьогодні є спірним. Виходячи з аналізу актового матеріалу, можна твердити, що феодалу не завжди було вигідно руйнувати сформовані норми звичаєвого права. Традиційний характер селянського землеволодіння за наявності громади визначав і форму відчуження землі. Якщо селянин не ущемлював прав і вигод власника, то з дозволу громади він мав право на відчуження; коли феодалу було невигідно, відчуження заборонялося.

Після Люблінської унії 1569 року, за якою Польща і ВКЛ об'єдналися в єдину державу Річ Посполиту, в ряді регіонів України відбуваються докорінні зміни щодо права на *земельну власність*. Однак і нові законодавчі акти не внесли ясності у визначення понять *власність* і *володіння*.

А права, які регулювали стосунки між селянами, такі, як общинне самоврядування, збір податків, володіння землею, дворищами та навіть цілими волостями протягом XIV-XVI століть, залишилися без змін.

Таким чином, у литовський період значних змін у формах *землеволодіння* не відбулось, оскільки спосіб формування ВКЛ призвів до консервації *норм звичаєвого права* у поземельних відносинах. У достатутний період *землеволодіння* залишалось однаково умовним для всіх приватних осіб, оскільки на початок XVI ст. *земельна власність* не була *ознакою станової власності* у ВКЛ, і лише впровадження I Литовського Статуту (1529 р.) перетворює *землеволодіння* у становий привілей шляхти, до якої переходить і судова влада.

Після Люблінської унії (1569 р.) на українських землях збереглися досить вільні аграрні та соціальні відносини. За відсутності власного кодифікованого права Польща була змушена керуватися в поземельних відносинах Литовським статутом та місцевими *нормами звичаєвого права*, що мало для України величезне значення, оскільки сприяло подальшому розвитку *національного права*.

Література

1. Галицько-Волинський літопис. — Львів, 1994. — 252 с.
2. Греков Б. Д. Краткий очерк истории русского крестьянства. — М.: АН СССР. — 1958. — 229 с.
3. Ветуляни А., Роман С. О времени перевода земских статутів Казимира Великого и Владислава Ягелло на украинско-русский язык // Учёные записки Института славяноведения. — 1951. — Т. IV. — С. 347-356.
4. Ливанцев К. Е. История государства и права феодальной Польши в XIII-XIV вв. — Л.: ЛГУ. — 1958. — 158 с.
5. История Польши: В трёх томах. М.: Изд-во АН СССР. — 1954. — Т. I. — 583 с.
6. Пичета В. Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белоруссии. М.: Изд-во АН СССР. — 1940. — 136 с.
7. Старостина И. П. Судебный иммунитет в законах Казимира 1468 г.: В сб. ст. — Общество и государство феодальной России. — М.: Наука, 1975. — С. 262-271.
8. Линниченко И. А. Черты из истории сословий в юго-западной (Галицкой) Руси в XIV-XV вв. — М., 1894. — 240 с.
9. Кутшеба С. Очерк истории Польши. — СПб., 1907. — 235 с.
10. Морошкин Ф. О владении по началам российского законодательства. — М., 1837. — 237 с.
11. Фёдоров К. Г. История государства и права зарубежных стран. Л.: ЛГУ. — 1977. — 456 с.
12. Ливанцев К. Е. Сословно-представительная монархия в Польше во II половине XIV конце XVI в. — Л.: ЛГУ. — 1968. — 78 с.
13. Борисенко С. Звичаєве право Литовсько-руської держави на початку XVI ст. // Праці комісії для виучування звичаєвого права України. — К.: ВУАН, 1928. — Вип. 3. — №17. — С. 61-98.
14. Финке И. Х. Естественное, частное, публичное и народное право. — Казань, 1816. — 312 с.
15. Литовский Статут 1588 г. — Разд. III, арт. 15 // Временник общества Истории и Древностей Российских. — №19. — М., 1854.
16. Владимирский-Буданов М. Ф. Очерки из истории литовско-русского права. Крестьянское землевладение. — ч. III. — К.: Изд-во типографии Университета св. Владимира, 1893. — 83 с.
17. Пичета В. И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-русском государстве. — М.: АН СССР. — 1958. — 546 с.

18. *Історія України. Курс лекцій: У двох томах.* — Т. I. — К.: Либідь, 1991. — 571 с.
19. Антонович В. Б. *Монографии по истории западной и юго-западной Руси.* — Т. I. — К.: Изд-во типографии Фёдорова, 1885. — 451 с.
20. Гурбик А. О. *Волочна поміра на українських землях у складі Великого князівства Литовського* // *Український історичний журнал.* — 1996. — №4. — С. 49-61.
21. Новицкий И. Б. *Основы римского гражданского права.* — М., 1972. — 290 с.
22. Похилевич Д. П. *Право крестьян Белоруссии, Литвы и Украины на землю и выход* // *Вопросы истории.* — 1973. — №12. — С. 50-66.
23. Леонтович Ф. *Правоспособность литовско русской шляхты* // *Журнал министерства народного просвещения.* — апрель. — 1909. — СПб, С. 225-270.
24. *Хрестоматія з історії держави і права України: У двох томах.* — Т. I. — К.: Ін Юре, 1997. — 463 с.

Б. С. Бачур

Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова,
кафедра общеправовых дисциплин и международного права,
Французский бульвар, 24/26, Одесса, 65058, Украина

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ЗЕМЕЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ В УКРАИНЕ (XIV — XVI ВВ.)

РЕЗЮМЕ

XIV-XVI вв. принесли на украинские земли разнообразие правовых норм. На разных этапах развития феодального общества государственное право, претендовавшее на регулирование правоотношений, не всегда совпадало с принципами, отражёнными в нормах обычного права, а, сталкиваясь с правовыми представлениями других сословий, и, прежде всего шляхты, не могло иметь всеобщего характера. Таким образом, возникла возможность для дальнейшего развития обычно-правовых норм, регулирующих земельные отношения.

Ключевые слова: собственность, владение, общинное землевладение, обычное право, правовой статус, сословное право.